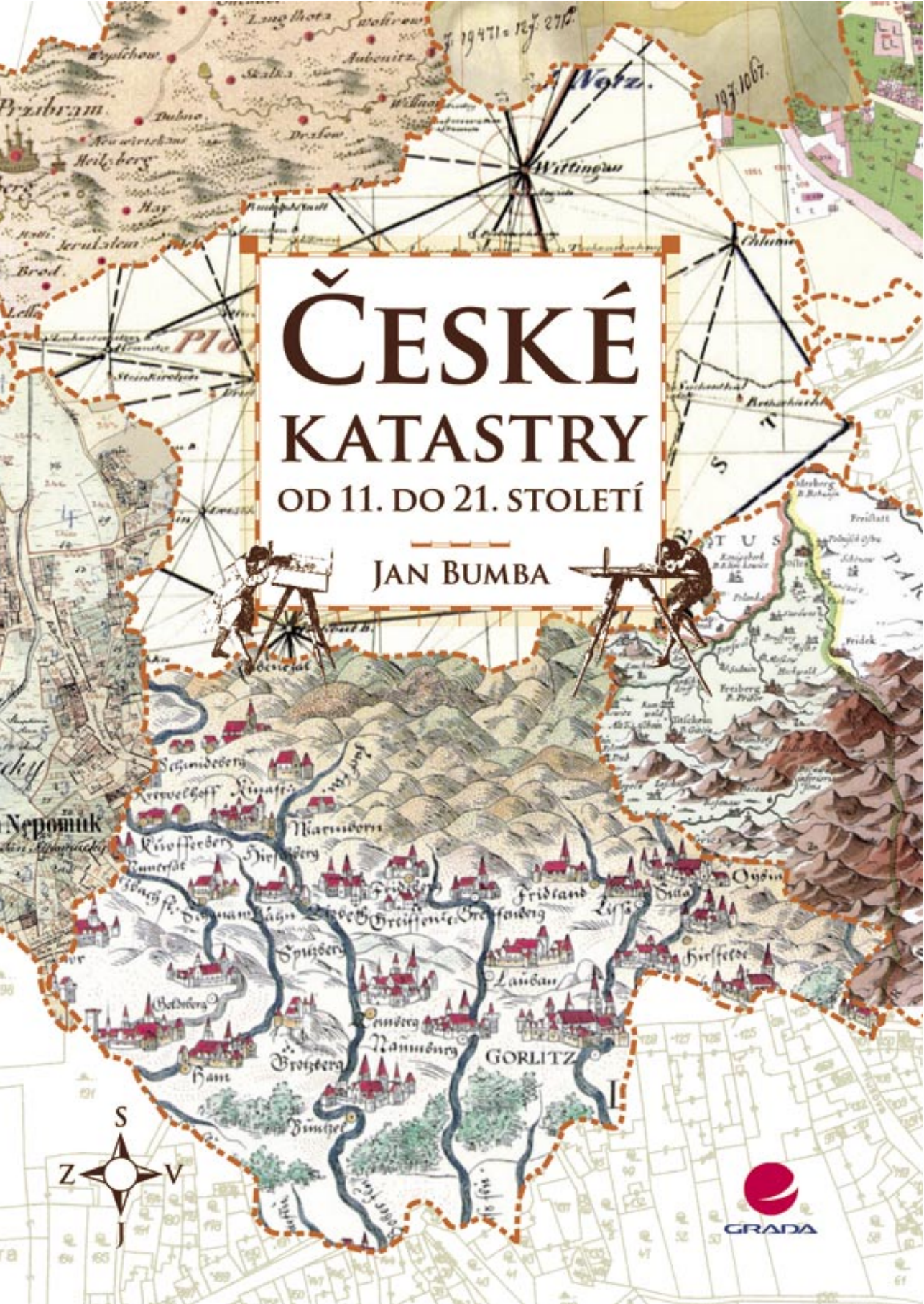

ČESKÉ KATASTRY

OD 11. DO 21. STOLETÍ

JAN BUMBA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

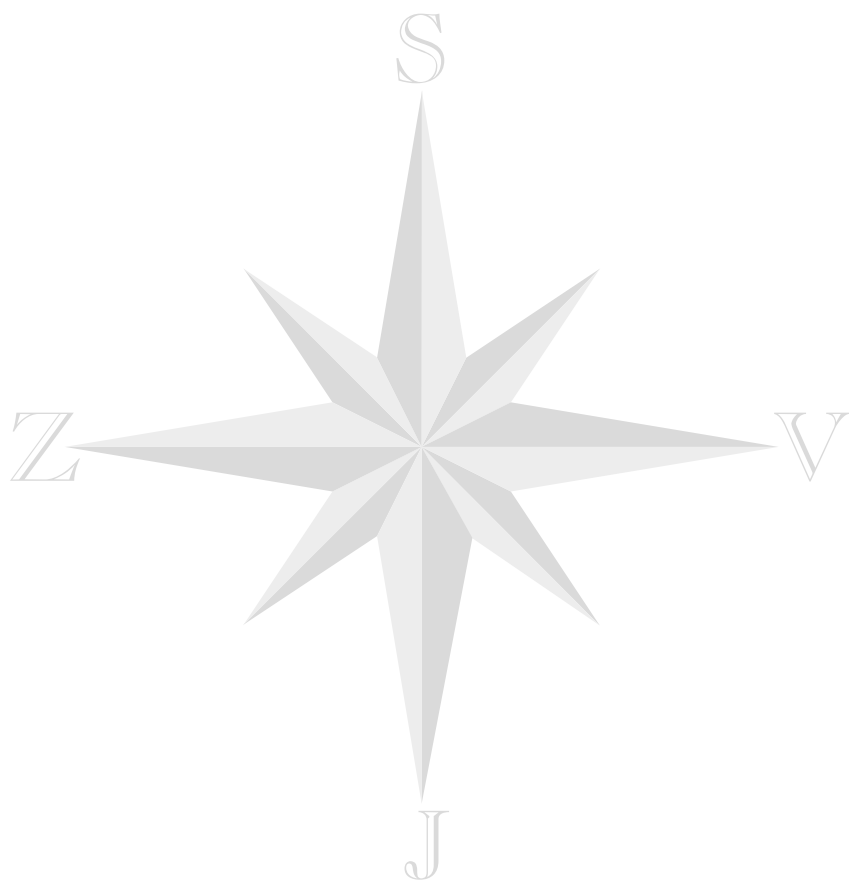
Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

JAN BUMBA

ČESKÉ KATASTRY

OD 11. DO 21. STOLETÍ

PRAHA, 2007

České katastry od 11. do 21. století
Jan Bumba

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
obchod@grada.cz, www.grada.cz
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
jako svou 3085. publikaci
Odpovědná redaktorka Jitka Hrubá
Sazba REDHILLDESIGN
Fotografie na obálce archiv autora
Počet stran 192
První vydání, Praha 2007
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2007
Cover Design © Grada Publishing, a.s., 2007
Názvy produktů, firem apod. použité v knize
mohou být ochrannými známkami nebo
registrovanými ochrannými známkami
příslušných vlastníků.

ISBN 978-80-247-6692-8 (pdf)
ISBN 978-80-247-2318-1 (print)
© Grada Publishing, a.s. 2011

PODĚKOVÁNÍ

Je mojí milou povinností poděkovat těm, kteří mají zásluhu na vzniku této knihy. Jsou to (s uvedením pracovních pozic, které zastávali v době formulace nápadu) tito pracovníci resortu zeměměřictví a katastru:

Ing. Jiří Černohorský, ředitel Zeměměřického úřadu Praha, který je vlastně původcem myšlenky, že bych měl napsat knihu o vývoji a současnosti českých katastrů.

Ing. Jiří Šíma, CSc., předseda Českého úřadu zeměměřického a katastrálního v Praze, kterému děkuji za jeho souhlas s využitím obsahu obdobné publikace staršího data vydané již dříve předchůdcem nynějšího ústředního správního orgánu zeměměřictví a katastru, a dále za jeho souhlas s využitím možností Ústředního archivu zeměměřictví a katastru.

Doc. Ing. Miroslav Mikšovský, CSc., České vysoké učení technické Praha, stavební fakulta, katedra mapování a kartografie, který mi s mimořádnou ochotou pomohl při výběru a exploataci některých předloh.

Ing. Pavla Kostková, pracovnice Ústředního archivu zeměměřictví a katastru, které vděčím za řadu zajímavých informací a za spolupráci při výběru některých ukázek.

Jana Brantová, vedoucí oddělení pozemkové knihy Katastrálního úřadu pro hl. m. Prahu, již patří poděkování za obsáhlé odborné informace o veřejných knihách.

Omlouvám se všem těm, které jsem nejmenoval a kteří mi byli zdrojem informací i oporou ve chvílích, kdy už jsem to měl chuť vzdát.

Ing. Jan Bumba

OBSAH

Předmluva	9
1. Co je vlastně katastr?	10
2. Počátky českých katastrů	12
První nedokonalé soupisy půdy	13
Jakou plochu vlastně představoval jeden lán	14
Vývoj pokračuje	15
Vliv kolonizace pohraničí	21
3. Rustikální katastr	22
První berní rula	23
Druhá berní rula	25
Postavení a úloha zeměměřičů v průběhu staletí	27
4. Moudrá panovnice a její katastr	29
První tereziánský katastr rustikální	31
Druhý tereziánský katastr rustikální	32
Exaequatorium dominicale	34
Katastr tereziánský	35
Světeckého návrh na zaměření státu	37
5. Osvícené matky osvícený syn	40
Josefský katastr	41
Tereziánsko – josefský katastr	46
Katastrální mapa tenkrát a dnes	47
6. Monument českých katastrů	50
Stabilní katastr	51
Reambulovaný katastr	71
Evidovaný katastr	75
Geometrický plán	80
7. Nová etapa katastrů	86
Vliv zákona č. 83/1883 Ř. z.	86
Pozemkový katastr	88
Katastr třicátých a čtyřicátých let 20. století	91
Komasace, konfiskace, přidělové řízení a pozemkové úpravy	94

8. Vývoj po 2. světové válce	99
Přechodná etapa	99
Jednotná evidence půdy	102
Evidence nemovitostí	106
Katastr nemovitostí	112
9. Evidování věcných práv	120
Zemské desky	121
Urbáře	125
Horní knihy	126
Pozemkové knihy	126
Železniční knihy	132
Věcné břemeno	133
Přílohy	138
Ukázky	145
Nejvyšší patent císaře Josefa II.	175
Rejstříky	179
Seznam použité literatury	189

PŘEDMLUVA

V minulosti bylo zveřejněno poměrně značné množství materiálů s katastrální problematikou. U těch starších šlo zpravidla o publikace týkající se pouze některé z významných etap katastru. Některé novější sice pojednávají o historii a vývoji katastru, byly však publikovány v odborných periodikách, zpravidla v několika částech na pokračování, nebo jako výstupy ze školení a seminářů, případně mají charakter studijních skript. Pro zmíněné skupiny publikací platí jedno společné omezení: jsou určeny výhradě katastrálním specialistům či studentům zeměměřického oboru nebo oborů příbuzných a pro širokou veřejnost jsou obtížně srozumitelné.

Určitou výjimku tvoří publikace *Vývoj mapového zobrazení území Československé socialistické republiky* z roku 1961 [1]. Ve třetím díle popisuje podstatu a vývoj katastrální problematiky v jejím nejvýznamnějším období (tedy kromě úplných začátků a pak vývoje v posledních několika desítkách let). Je napsána srozumitelným jazykem a obsahuje poměrně značné množství obrázků a ukázek, které ilustrují vývoj katastru v popisovaném období. Její stylizace však odpovídá době vzniku a současným podmínkám již nevyhovuje. Přesto však nezastírám, že byla pro mne nejvýznamnějším inspirativním zdrojem. Bylo však potřeba vyhledat a prostudovat ještě mnoho publikací, článků a poznámek. Většinu z nich jsem uvedl v seznamu použité literatury v závěru knihy.

Chci vysvětlit důvod pro použití slova *katastr* v názvu knihy i v některých jejích částech. Evidenční nástroje zabývající se evidováním nemovitostí měly od svého vzniku až po dnešek různé názvy. Slovo *katastr* se začalo používat až v 17. století v souvislosti s první berní rulou. Evidence před první berní rulou byly označovány zpravidla jako soupisy, poté až do poloviny 20. století jako katastry, od roku 1956 do roku 1964 bylo pro tehdejší evidenční nástroj použito názvu *Jednotná evidence půdy*, od roku 1964 do roku 1992 *Evidence nemovitostí*, od roku 1993 dosud funguje *Katastr nemovitostí*. Pro možnost použití jednoslovného souhrnného názvu se pojem *katastr* jeví jako nejvhodnější, neboť vystihuje nejlépe předmět a obsah všech evidenčních nástrojů. A proč množné číslo? Zvykli jsme si na množné číslo u některých slov, u kterých jsme předtím předpokládali pouze číslo jednotné (iniciativy, aktivity apod.), takže slovo *katastry* pro souhrnný název všech evidencí se dnes jeví jako normální.

A ještě několik technických poznámek. Získat originální podklady pro ilustrativní ukázky není jednoduché. Zpravidla se jedná o archiválie s rozdílnou vizuální kvalitou a tudíž obtížně reprodukovatelné. Z toho důvodu barevná věrnost ukázek není dokonalá. Navíc se ukázky týkají stabilního katastru (až na dvě výjimky), který byl v době vzniku Československé republiky „živou“ evidencí, a katastrů pozdějších. Ukázky z dřívějších katastrů jsou v naší republice až na několik málo výjimek nedostupné, neboť v roce 1918 nepodléhaly delimitaci, jejich operát připadl Rakousku a je uložen v příslušném archivu ve Vídni.

Přeji čtenářům, aby v knize našli poučení i zábavu.

1.

CO JE VLASTNĚ KATASTR

Motto 1:

Země tvoří základ pro většinu aktivit člověka. Je proto zřejmé, že systematicky vedené záznamy o pozemcích a právních vztazích k nim mají velký význam pro veřejnou správu, územní plánování a rozvoj území i soukromé transakce s pozemky. Přesto je potřeba přesných údajů o nemovitostech politickými činiteli často ignorována, a následkem toho jsou katastrální systémy mnoha zemí vysoce defektní. (Expertní skupina OSN, 1977)

PEŠL, I.: Katastr nemovitostí po kapkách. In: Zeměměřič, č. 1 až 6/1998, Praha, 1998. [2]

Motto 2:

*Nobelovu cenu za ekonomii za rok 1996 získali Kanadčan **William Vickrey** a Skot **James Mirrlees** za teorii o rozhodovacím procesu při asymetrii informací. Právě nevyváženost a nedostatek informací narušuje totiž platnost ekonomických zákonů a vede k nepředvídatelnému ekonomickému chování. Určitou a nikoli nevýznamnou oblast ekonomiky závažných informací zajišťuje i katastr nemovitostí. Musí ovšem spolehlivě fungovat, obsahovat právně závazné informace a být veřejný.*

PEŠL, I.: Problémy katastru zemí střední a východní Evropy s transformující se ekonomikou. In: Geodetický a kartografický obzor, č. 7/1997, Český úřad zeměměřický a katastrální, Praha, 1997. [3]

Po těchto dvou poněkud strohých odstavcích, informujících o významu moderního katastru nemovitostí, se vrátíme k názvu kapitoly a definujeme si, co je vlastně katastr. A začneme od Adama, či vlastně od vzniku pojmu *katastr*.

Vlastní název **katastr** pochází ze středolatinšského *capitastrum*. Je tvořen ze dvou částí: *caput* = hlava a *tastrum* = listina. Volně přeloženo znamená výraz „capitastrum“ listinu uspořádanou podle hlav (ať už míníme hlavu jako označení jedince či v literárním slova smyslu jako kapitolu nebo soubor kapitol v literárním díle), později podle jakýchkoli jednotek. Zjednodušením (nechceme-li přímo říci zkomolením) vzniklo slovo „katastr“, u kterého v některých jazycích byla souhláska „t“ změněna na „d“ (kadastr, kadaster, kadaster). Někteří autoři poukazují též na akustickou podobu s řeckým *castró* (kreslit, vykreslit). S tímto názorem nelze souhlasit především proto, že původní katastry měly výlučně verbální (slovní, popisný) charakter s naprostou absencí grafické stránky, čili bez jakéhokoli kresebného znázornění. Odvození od latinského *catalogus* (seznam) by bylo již velmi násilné. Obecně pak

slovem „katastr“ býval označován správní nástroj vyznačující stručně a přehledně soustavný soupis a popis zvláštních vlastností osob, věcí nebo práv. Až teprve přesným vymezením a označením lze určit konkrétní katastr. Lze tedy hovořit o katastru elektrických vedení, katastru voličů, katastru podzemních sítí, katastru vodstva a podobně. Ve sdělovacích prostředcích se často setkáváme s čistě lokalizačním charakterem pojmu katastr („...k nehodě došlo v katastru obce N“, nebo: „Máme podchyceny všechny lavinové katastry“). Obecně vzato lze tedy katastr chápat jako veřejnoprávní zařízení, které shromažďuje, třídí, eviduje a aktualizuje údaje o jevech, které jsou jeho obsahem a poskytuje o těchto jevech patřičné informace. Je uspořádán v logicky sestavených souborech, umožňujících spolehlivou orientaci v jeho obsahu a solidní kvalitu informací.

Všechny katastry mají společné základní charakteristiky. Každý katastr je totiž:

- úplný, tj. obsahuje data o všech svých předmětech a žádný nevynechává,
- stejnorodý, tj. podává data ze stejných hledisek pro všechny předměty,
- přehledný, takže poskytuje správnou a snadnou orientaci,
- aktualizovatelný, tzn. že jej lze snadno a přesně udržovat v souladu se skutečností bez porušení charakteristik uvedených výše.

Rozhodně nejvýznamnějšími a z pohledu veřejnosti nejznámějšími jsou katastry, zabývající se evidováním nemovitostí, tedy pozemků a budov, a věcných práv k nim. Původně sloužily ryze fiskálním (berním, daňovým) účelům. V poslední století opustil katastr výlučně fiskální funkci a rozšířil svou působnost i do oblasti všeobecně hospodářské a technické. Historickou posloupnost vývoje katastru jako podkladu pro daňový systém tvoří:

- první úřední soupisy jako počátky berních evidencí,
- rustikální katastry (1. a 2. berní rula),
- tereziánské katastry (3. a 4. berní rula, exaequatorium dominicale),
- josefský katastr,
- tereziánsko-josefský katastr,
- stabilní katastr (včetně reambulovaného katastru a katastru evidence daně pozemkové),
- pozemkový katastr,
- jednotná evidence půdy,
- evidence nemovitostí,
- katastr nemovitostí.

A právě tyto katastry jsou předmětem obsahu této knihy. Pokud tedy budeme hovořit o katastru či katastrech, víme, že se jedná o výše uvedené nástroje.

Katastry mají v českých zemích dlouhou tradici. Působí více či méně spolehlivě bezmála tisíc let a to je doba, kterou se mohou pyšnit pouze některé země. Ve své dlouhé historii prošly řadou změn, zaznamenaly spoustu tápání a omylů, ale přímočaře se vyvíjely směrem ke spolehlivému multidisciplinárnímu nástroji, obhospodařujícímu miliony informací sloužících potřebám individuálním, skupinovým i celospolečenským. Jde o nákladné a rozsáhlé

dílo, které se v jednotlivých etapách vytváří po řadu desetiletí, zpravidla navazuje na předchozí výsledky a postupně se vyvíjí tak, jak se vyvíjí společnost a její potřeby, ale i možnosti.

Mimořádný význam má kontinuita katastru. Pokud je narušena, vznikají velmi vážné důsledky, které se obtížně odstraňují. Rovněž koncepční změny katastru a jeho obsahu znamenají vždy mimořádně nákladnou a dlouhodobou záležitost, týkající se desítek let. Řádné vedení katastru a jeho rozvoj podle vyvíjející se úrovně vědeckých poznatků a technických možností jsou skutečnosti, které jsou podmíněny dlouhodobou politickou a ekonomickou stabilitou. Svým rozsahem patří katastry mezi nejrozsáhlejší informační systémy s mimořádnými požadavky na přesnost a spolehlivost vedených dat. Svou průkazností a vysokou spolehlivostí si katastry vybudovaly neobyčejnou důvěru veřejnosti.

Ve vývoji českých katastrů se vyskytuje několik zlomových momentů, znamenajících výraznou kvalitativní změnu jejich podoby v porovnání s předchozím stavem. O všech z nich bude v knize zmínka. V každém z těchto zlomových momentů ovlivnila vývoj výrazná osobnost, ať už v osobě rázného a moudrého panovníka nebo v podobě mimořádně zdatného a angažovaného odborníka, schopného o své pravdě přesvědčit své okolí a především osoby, které na další osudy měly řídicí vliv.

České katastry lze v podstatě rozdělit do dvou zásadních historických etap:

- etapa katastrů pouze popisných s odhadovanými technickými údaji, bez mapové složky; tato etapa trvala zhruba od poloviny 11. století do druhé poloviny 18. století,
- etapa katastrů s exaktním mapovým podkladem, existujících od závěru 18. století dodnes.

A ještě jednu okolnost je potřeba připomenout: všechny české katastry vznikly na podkladě právní normy, ať už jí byl královský či císařský patent nebo rozkaz a nebo později příslušný zákon. Nikdy nebyly výsledkem soukromé či skupinové iniciativy a tudíž byly vždy veřejnoprávním institutem spravovaným stanoveným státním orgánem.

2.

POČÁTKY ČESKÝCH KATASTRŮ

Znalost historického vývoje není pouze předpokladem k pochopení a hlubšímu porozumění, ale v případě katastru, který vždy více či méně využívá i předchozích výsledků, je nezbytná k samostatné práci s dokumenty předchozích pozemkových evidencí.

V počátcích feudálního období byla půda a zemědělská výroba prakticky jediným zdrojem pravidelných příjmů panovníka a jemu podřízené šlechty. Pravda, finančních zdrojů bylo více, např. prodej dřeva z panských lesů, ryb ze zakládaných rybníků či lovu divé zvěře, později do státní (rozuměj: královské či císařské) pokladny začaly též plynout i zisky z těžby stříbra na Horách Kutných, pak i v Příbrami a v Jáchymově. Avšak odvody z výnosu polností, které dvakrát ročně – na jaře a na podzim – odevzdávali poddaní své vrchnosti, tvořily i nadále dominantní podíl bohatství panovníka a šlechticů. Souhrnnou výši příjmů samozřejmě ovliv-

ňoval mechanismus předpisu daně, a proto mu byla věnována neustálá pozornost. Katastr historicky vznikl především jako berní instrument a jeho fiskální účel byl po mnoho staletí účelem jediným.

V českém lenním zřízení, fungujícím do 13. století, vybíral daně od poddaných vazal (man) a příslušnou část odevzdával lennímu pánovi (knížeti). Obdobný způsob transportu daní, tedy vybírání daní vrchností a předání panovníkovi, byl používán i později. Je potřeba si uvědomit, že půda patřila původně výlučně panovníkovi, teprve později se na vlastnictví začaly podílet i jiní šlechtici. Vždy však daň platili pouze výkonní sedláci, byla tedy stanovována výlučně z výtěžku z rustikální (selské, tedy nesvobodné půdy) a nikdy z půdy dominikální (panské, tedy šlechtické a církevní). To platilo až do poloviny 18. století.

PRVNÍ NEDOKONALÉ SOUPISY PŮDY

V roce 1012 usedl na knížecí stolec devátý Přemyslovec, nejmladší z trojlístku bratří Boleslav – Jaromír – Oldřich, který vládl do roku 1033, krátce pak ještě v roce 1034. Ano, správně: je to ten Oldřich, který si vzal za ženu kněžnu Boženu, dříve prادلenu (tedy podle báje; historie ví pouze to, že to byla prostá venkovanka; podle Kosmovy kroniky by se v dnešní transkripci jmenovala Božena Křesinová). Ke svatbě došlo zřejmě nikoli z důvodů romantických, ale dynastických: jeho původní manželství s blíže neznámou šlechtičnou zůstávalo bezdětné, takže Oldřichem by přemyslovský rod vyhynul po meči. Jeden jeho starší bratr Boleslav III. Ryšavý zmizel v kterémisi polském vězení bez možnosti se vrátit a druhý – Jaromír – byl eunuch. Kněžna Božena Oldřichovi povila syna Břetislava, později jednoho z nejvýznamnějších panovníků přemyslovských Čech.

Kníže Oldřich proslul mnoha politickými činy, z nichž nejvýznamnějším bylo dobytí Moravy na Polácích a její spojení s Čechami do jednoho státního útvaru, a to bez spolupráce s německým císařem Jindřichem II., jehož byl Oldřich vazalem. Nás však z hlediska zaměření této knihy zajímá zcela jiná okolnost.

První historicky doložené informace o sjednocení daňové politiky, tedy o vytvoření jakéhosi předchůdce pozdějšího katastru, pocházejí z roku 1022. V jedenáctém roce své vlády zavedl kníže Oldřich vybírání daně z polností – araturu. Technickou jednotku stanovující velikost daněné plochy tvořil **lán**, což představovalo plochu o velikosti dnešních asi 18 hektarů. Velikost usedlosti se tedy vyjadřovala v lánech a jeho zlomcích, ale počet lánů vycházel z přiznaných odhadů, takže cel-

Obr. 1

Údajný portrét knížete Oldřicha podle fresky ve znojenské rotundě. Převzato z literatury [4]

kové výměry usedlostí jako základ výpočtu daně byly přesným součtem zhruba odhadnutých údajů. Výsledky tedy značně nepřesné a nevyrovnané a byly tudíž předmětem neustálých stížností. Přesto rok 1022 můžeme pokládat za začátek cílevědomého vývoje katastru jako berního nástroje, i když vlastní název „katastr“ se začal používat až o více než 600 let později. Způsob vybírání daní stanovený knížetem Oldřichem se používal i po vzniku českého království. Měnila se však výše daňových požadavků, tzn. částka stanovená na jeden lán.

JAKOU PLOCHU VLASTNĚ PŘEDSTAVOVAL JEDEN LÁN

Nevíme. Lépe řečeno: nevíme to přesně. On totiž přesný přepočít z tehdejších jiter či sáhů či jiných měr na současné měrové jednotky není matematicky možný bez jisté míry tolerance a zobecnění. Velikost lánu nebyla ve všech dobách a na všech místech stejná. Změna velikosti lánu jako technické jednotky měla samozřejmě dopad na hodnotu vymáhané daně: čím větší velikost lánu, tím menší počet lánů na jednu usedlost a tím menší daň. Naopak menší velikost lánu znamenala větší počet lánů a větší daň.

Tak například jedna z možných kategorizací lánu (která však neměla vliv na daňové požadavky) vypadala takto:

- královský dobrý orný lán	asi 17,5 ha,
- kněžský lán	asi 16,0 ha,
- panský, zemanský a svobodný lán	asi 14,5 ha,
- selský lán	asi 11,5 ha.

Rovněž na různých místech knížectví či později království se velikost lánu mírně odlišovala. Uváděl se například lán míry chrudimské, čáslavské, svitavské. Vezmeme-li za základ královský dobrý orný lán, zavedený Přemyslem Otakarem II. (panoval v letech 1253 až 1278), dojdeme v průběhu zhruba 350 let k následujícímu vývoji ve velikosti lánu:

- za knížete Oldřicha představoval 1 lán asi dnešních	18,0 ha,
- za krále Přemysla Otakara II.	17,5 ha,
- za krále Jana Lucemburského (vládl 1310 až 1346)	16,0 ha,
- za krále Karla IV. (vládl 1346 až 1378)	18,5 ha.

Z toho je patrné, že nejmenší daňové zatížení sedláků v posuzovaném období bylo za panování Karla IV., naopak největší za panování Jana Lucemburského. O příčinách si něco řekneme později. [5], [6], [7].

A ještě drobné odbočení. Mnohem později, v dobách, kdy výměra pozemků se již uváděla v jiných jednotkách, se setkáváme s pojmem lán. Čtenáři beletrie starších autorů (Alois Jirásek, Tereza Nováková, Václav Beneš Třebízský a mnozí další) si jistě vzpomenou, že vážnost hospodáře se – mimo jiné – odvíjela od velikosti jeho statku. Takže existovala různá označení sedláků: čtvrtláník, půlláník, dvouláník a podobně. Takže pojem lán se udržel po celé věky až do nedávné doby.

VÝVOJ POKRAČUJE

Odhad výměry pozemku, odhad hodnoty celého hospodářství podle výnosnosti, stanovení berní jednotky jako základu daně podle odhadů, rozvržení daně, počet stížností podle toho, jak byl rozvrh spravedlivě vystižen, a nové určování správnějšího základu je jakýmsi začarovaným kruhem, kterým musel projít vývoj, než se dospělo k objektivnímu zjišťování daňového základu, vycházejícího z výměr daných přesnou a soustavně uspořádanou mapou.

Zatím však mýjela desetiletí a staletí, nová přemyslovská knížata nastupovala a odcházela a způsob stanovování a vybírání daní pokračoval. Jistým politickým mezníkem se stal rok 1197, ve kterém se Přemysl I. Otakar (vládl 1197 až 1229) stal českým králem. V mechanismu daňové politiky se však nestalo nic nového ani za panování jeho nástupce Václava I. Významnou změnu pak znamenal nástup krále Přemysla II. Otakara – krále „železného a zlatého“ (ale také „zakladatele měst“).

Přemysl II. Otakar, král český, vévoda rakouský, štyrský, korutanský, markrabí moravský, pán Kraňska, Marky, Chebu a Pordenone, proslul především svou zahraniční politikou, jejímž důsledkem byla nejrozsáhlejší říše za dob celé éry Přemyslovců. Pro nás jsou z hlediska zaměření této knihy zajímavé tři aspekty jeho vládařské činnosti:

- sjednotil velikost lánů jako technické jednotky pro určování daní,
- zahájil kolonizaci prázdných prostor české kotliny, především pohraničních částí,
- v posledním roce své vlády se zasloužil

o vznik zemských desek jako mimořádného nástroje k evidenci některých věcných práv k šlechtickému majetku; vzhledem k jeho významu se budeme tímto nástrojem podrobně zabývat později.

Obr. 2

Rozsah českého státu za panování

Přemysla II. Otakara. Převzato z literatury [8]

Po vládařském provizoriu, vzniklém vymřením Přemyslovců po meči, nastoupil na český trůn Jan Lucemburský. Upřímné naděje, se kterými k němu národ vzhlížel, byly brzy vystřídány rozčarováním. Jan Lucemburský byl rytířem nejen srdcem a slovy, ale i skutky. Ke svému rytířskému lesku, uplatňovanému v celé Evropě kromě vlastního království, potřeboval značné množství peněz.

Doba jeho panování je dobou daňové tvrdosti (vzpomeňme na zmíněnou velikost lánu), zvýšené navíc i vynucením si dodatkové „obecné renty“. Ale abychom jenom nepomlouvali: za panování Jana Lucemburského byl položen základní kámen ke stavbě chrámu svatého Víta, ke konci jeho vlády byly připraveny jiné základy – založení Vysokého učení, které posléze neslo a nese i nadále název Universitas Carolina – Universita Karlova. No a bez ohledu na daňovou tvrdost s odstupem staletí asi každého českého vlastence pohladí po duši údajný Lucemburkův výrok: „Toho bohdá nebude, aby český král z boje utíkal.“, prý pronesený vladěm před bitvou u Kresčaku.

Jeho syn Karel IV. obdržel od sněmu rovněž právo vybírat kromě běžných daní „obecnou rentu“. Na rozdíl od svého otce ji však neprohýřil na rytířských turnajích. Pokud bychom použili současnou terminologii, řekli bychom, že ji proinvestoval. Mimo jiné i proto se české království stalo významným evropským státem a Praha významnou evropskou metropolí. Za jeho panování došlo i ke zvětšení velikosti jednoho lánu, čili ke snížení daňové tvrdosti.

Ke všem daňovým zátěžím přibýlo čas od času ve válečných dobách ještě jedno zlo: vybírání tzv. holdů. Středověké právní nazírání chápalo vztah mezi poddanými a vrchností jako dvoustranný: první slouží, druhý ochraňuje. Za placení poddanských úroků měli sedláci právo na feudálech žádat, aby se stavěli na jejich obranu. V časech válek však nebyla vrchnost schopna své závazky plnit. Platby v penězích či naturáliích si pak na poddaných vynucovali ti, kdo příslušný region bezprostředně ovládali. Jakmile vojsko ovládlo kraj, hned začalo vybírat poplatky zvané holdy. Jak se válka převalovala sem a tam, museli poddaní platit v průběhu jediného roku také několika vrchnostem.

Daňový mechanismus, jaký byl popsán v době panování knížete Oldřicha a v dobách následujících, fungoval – s jistými úpravami – i po vzniku království i po smrti jednoho z posledních Lucemburků – Václava IV., tedy v letech, kdy se střídala období panování různých králů s obdobími bezvládí.

K částečné změně došlo za panování druhého z Jagellonců, mladého Ludvíka Jagellonského (vládl 1516 až 1525). Český sněm v roce 1517 povolil králi (tehdy jedenáctiletému) na zaplacení dluhů daň podle odhadu statků poddanských i panských zhodnocených definicí „*zač by spravedlivě stál ten statek*“. Možnost širokého výkladu definice umožnila nesprávné posouzení a v patách za rozvržením daní šly stížnosti. Sněm, do jehož pravomoci patřilo podle starých privilegií svolování daně z půdy, se znova musel usnést na pozemkové dani majetkové „*kteráž by slušně v sobě rovnost nesla*“.

Král k tomu ustanovil krajské odhadce, kteří se veřejně dotazovali každého na krajském sněmu „*zač má všeho statku a zač jeho statek tou dobou stojí*“. Přesto, že dotazovaní měli přiznávat „*na svědomí a duši*“ a přítomní krajané potvrdit jejich výpovědi, byla tato technika primitivní a nemohla přinést spolehlivé výsledky. Když k tomu ještě po roce 1526 se rozdělila celková daň rovným dílem na tři stavy, panský, rytířský a městský, vyvolala nespravedlnost stížnosti stavu městského. Daně se špatně scházely a král hledal příjmy v daních nepřímých nebo ve clech, které mohl ukládat sám, bez sněmu. Tyto daně, zvané akcízy, stavové těžce

nesli jako zkracování svých práv. Byli proto ochotni učinit vše, jen aby se daň opět napojila na základ z půdy a došlo k uplatnění jejich svolovacího práva na sněmu.

Berní povinnost v těch dobách spočívala v platech nebo odvádění dávky naturální. Daň platili poddaní, vrchnost platila podle počtu poddaných na panství nebo procento z přiznané ceny své držby. Počet poddaných každé vrchnosti byl kontrolován krajským úřadem nebo stavovskými vyslanci a nesprávnosti byly trestány pokutami. Na sněmu zemském v roce 1522 byli zvoleni pro každý kraj 3 komisaři – po jednom ze stavu panského, rytířského a měšťanského – kteří měli prohlédnout v kraji statky a každého držitele přimět, aby přiznal cenu statku. Do roku 1526 bylo v Čechách sečteno přes 150 000 sedláků a 338 svobodníků. Subrepartice a vybírání berní bylo v rukou vrchnosti, ve městech pak v rukou magistrátů a ve městech královských a věnných v rukou úřadů podkomořích.

Poněkud jiná daňová politika platila na Moravě. Po 160 letech existence monolitního českého státu došlo v roce 1182 ke vzniku Markrabství moravského, které sice tvořilo součást koruny, ale – s výjimkou několika základních principů jako obrana země a zahraniční politika – nespadlo pod jurisdikci české koruny či českého panovníka. Markrabství moravské tedy mohlo hledat specifický způsob řešení svých problémů. V daňové oblasti této možnosti využílo. Na Moravě se v té době platila daň podle počtu poddaných a podle majetkové jednotky zvané „*zbrojní kůň*“ (Gildtpferd), která představovala ocenění majetku v hodnotě 20 000 zlatých. I zde se odhadovalo podle panství a komisaři vyslechli v krajském městě podobně jako v Čechách pány statků. Sněm pak stanovil nové rozdělení „*zbrojních koní*“.

V roce 1526 nastupují na dalších bezmála 400 let na trůn českých králů Habsburkové. Přinesli do českých zemí své manýry a úřednické zvyklosti, vnesli i svou představu daňové politiky.

Bezprostředně po svém nástupu na trůn založil Ferdinand I. Habsburský (vládl 1526 až 1563) nadřízený finanční úřad pro celou monarchii – Dvorskou komoru se sídlem ve Vídni. V roce 1527 následovalo založení České královské komory, která představovala něco jako zemské ministerstvo financí. Jejím úkolem bylo podchycovat a mobilizovat všechny královské příjmy, především pak pečovat o zdroj nejmohutnější – o regulérní a pravidelné vybírání daně. Velmi rychle se všechny zdroje včetně královského pozemkového majetku ocitly pod strohým úředním dohledem.

V roce 1544 král uložil, aby každá usedlost byla bez ohledu na předchozí praktiky nově odhadnuta a z hodnoty usedlosti určen šedesátý díl jako daň vybíraná jednou ročně. Bylo stanoveno přesné rozhraní mezi částkou vybíranou od poddaných a částkou předávanou vrchností dvoru. Poddanský díl se nazýval „*militare ordinarium*“ a vrchností předávaný díl, vzniklý po odpočtu částky připadající na vlastní režii a naopak po přičtení částky představující vlastní daň z produkční plochy polností obhospodařované vlastní družinou, se nazýval „*extraordinarium*“.

Jen tak mimochodem: pojem „*militare*“ vůbec není nepřipadný. Významná část vybraných daní se totiž využívala pro vojenské účely, ať už k obraně zemí a nebo k výbojům, což

obojí většinou zajišťovali námezdní vojáci – žoldnéři. A to je jeden z důvodů, proč tehdejší souhrnné výsledky výběru daní a v podstatě i jejich technické podklady („katastry“) nebyly veřejně známé a přístupné. Tyto údaje tvořily předmět státního tajemství, protože umožňovaly posoudit ekonomický a tím i vojenský potenciál země. Toto pojetí existovalo až do roku 1748. Snahy o kvalitnější a především spravedlivější režim vybírání daní neustávaly.

Před sněmem v roce 1571 a znova v roce 1573 šli stavové (nadále budeme raději používat gramaticky neživotného pojetí, takže: šly stavy) tak daleko, že Česká komora podala **návrh na zaměření Čech** a vybírání daní z přesně definovaných lánů. Dvorská komora však oba návrhy zamítla, mezi jiným s hlavním odůvodněním, že by měření trvalo příliš dlouho. Tento v historii **první návrh na zaměření Čech** byl jistě předložen velmi správně, poněvadž mohl zajistit dobrý základ pro berní jednotku a předejít dalším pokusnictvím a nezdarům. V pozdějších dobách by určitě v návaznosti na vývoj vědy a technických možností docházelo ke zpřesňování údajů, ale byla by zajištěna kontinuita vývoje měřického katastru. Dvorská komora zavedla sice daň podle výměr pozemků, ale jen poddanských a výměra se určila pouze sečtením dřívějších odhadů lánů.

V Čechách se koncem 16. století praktikoval daňový systém osedlostní, v němž platila šlechta podle počtu poddanských osedlostí (usedlostí) na svém panství. Přitom se na půdu názíralo zvláštním způsobem. Daňová svoboda vrchnosti se přenesla i na její půdu. Půda patřící přímo a výhradně vrchnosti nepodléhala dani, byla svobodná jako její pán. Jak už jsme se dříve zmínili, byla to půda panská neboli dominikální. Půda, která sice patřila také vrchnosti, ale pouze jakýmsi „vrchním“ vlastnictvím a byla osedlá poddanými, tedy půda rustikální, nesla na sobě i nesvobodu poddaného a podléhala dávkám. Toto břemeno zůstalo později na rustikální půdě trvale, i když snad přešla do majetku vrchnosti „*svedením*“ nebo svérázným vrchnostenským výkladem práva „*odúmrtí*“. („Odúmrtí neboli kaducita. Majetek zemřelé osoby, který připadá státu, protože ho nenabyl žádný dědic.“ Zdroj: IBBOTSON, H.: O dědictví. Londýn, asi 1880. Fragment, archiv autora.)

Za svedení (odnímání) se považovalo připojení poddanské půdy k panským dvorům z jakéhokoli titulu nebo utvoření nových dvorů z ní, zejména byla-li dlouho opuštěna. Odúmrtím se stala vrchnost (podle svého výkladu práva) majitelkou půdy, zemřel-li poddaný bez přímých potomků. Půda patřící témuž svobodnému občanovi (tzn. šlechtici) tvořila panství (dominium), které bylo značně samostatnou správní jednotkou s velikou pravomocí vlastníkovou, zejména proti poddaným. Půda obhospodařovaná poddaným byla zatížena feudální rentou, kterou z ní pobírala vrchnost ve formě roboty, církev v desátkách, panovník ve stanovených dávkách a někdy i vojenští komisaři v kontribucích.

Při osedlostní berní soustavě vrchnosti neplatily daň ze své půdy ani ze svých podniků a zařízení na ní vybudovaných. Odváděly pouze částky podle počtu osedlostí na panství, tedy podle užitku z rustikálu. Daň byla i mezi vrchnostmi nespravedlivě rozdělena. Kdo měl více poddaných, a tedy i více osedlostí na panství, měl obvykle i málo vlastní půdy. Měl proto i malý vlastní výtěžek, ale platil vyšší daň podle vyššího počtu poddaných osedlostí. Kdo měl méně poddaných, měl zpravidla více vlastních nepoplatných pozemků a podniků, měl tedy větší vlastní zisk a platil z malého počtu osedlostí na svém panství menší daně, takže mu zbyla většina užitku získaného „ždímáním“ poddaných. Jak patrně, finanční a daňoví poradci měli již tenkrát o práci postaráno a měli zřejmě i slušné živobytí.

Konec 16. století byl dobou velkého daňového útlaku, na němž nesly vinu i stavy, protože na sněmu svolovaly vysoké daně. Nečinily tak zajisté z lásky ke králi, dbaly především na sebe, neboť se domnívaly, že jim král spíše zaplatí, co mu půjčily na války, bude-li mít z daní vyšší příjmy. Překračování rozumné berní hranice mělo však katastrofální důsledky. Poddaní byli brzy zcela ožebračeni a začali zbíhat z gruntů. Objevovalo se stále více osedlostí pustých a tím se zmenšovala daňová základna. Pusté grunty vrchnost „odsvedčovala“ v příznáních, že osedlí na mnohých nejsou, a zmocňovala se jich z titulu „svedení“. Mísila je s vlastní půdou a nestarala se o placení daní z nich. Tak je odnímalá rustikálu, který se pak dále zmenšoval. Jiným způsobem zmenšování poplatného rustikálu bylo i skupování „pohořelých“ tzn. vypálených či vyhořelých gruntů vrchnostmi a jejich včleňování do dominikální půdy. V roce 1620 však nejen společenský vývoj, ale i dosavadní praktiky vybírání daní doznaly dramatického zlomu. Tím byly důsledky bitvy na Bílé hoře.

V roce 1619 nařídily stavy nový odhad půdy podle hodnoty z prodeje. Zřejmě nezmýšlely těchto odhadů využít pro stanovení kvalitnějších berních pravidel, protože nechťely, aby se výsledky dostaly na veřejnost a měly se co nejdříve spálit. K tomu však nedošlo, neboť jejich záměr narušila smutná historická událost.

Dne 8. listopadu 1620 prohrály české stavy (v podstatě protestantské) a jejich spojenci ve dvouhodinovém dramatu ostudným způsobem bitvu na Bílé hoře. Pár měsíců předtím stavy zvolily na svém sněmu za českého krále zetě anglického krále falckého kurfiřta Fridricha, který vzhledem ke krátkému působení „ve funkci“ si získal označení „Fridrich Falcký – zimní král“ (Winterkönig). Po jeho útěku z Čech usoudil i Maxmilián Bavorský, že jeho přítomnost není nutná a jmenoval za svého zástupce (s titulem „místodržící“) knížete Karla z Lichtenštejna. O rok později jmenoval místodržícím na Moravě svého přítele kardinála Františka z Dietrichštejna.

Jenom na okraj si připomeňme jednu nepříliš známou drobnůstku: ve vojsku Fridricha Falckého působil i jistý francouzský mladík René Descartes. Ne snad, že by na Bílé hoře přímo bojoval, byl členem zásobovacích jednotek (dnes bychom řekli logistických). Jde skutečně o téhož člověka, který vbrzku, většinou pod jménem Cartesius, se stal proslulým materialistickým filosofem, zakladatelem racionalismu (mj. autor slavného výroku *Cogito ergo sum* – Myslím, tedy jsem), ale především – z pohledu zaměření této knihy – vynikajícím matematikem, autorem nejenom kartézského součinu, ale hlavně kartézských pravoúhlých souřadnic s osami x a y .

Výsledky výše zmíněných nových odhadů půdy se dostaly do rukou Lichtenštejnovi, ale nebyly mu moc platné. Zato zcela určitě posloužily úředníkům, kteří zpracovávali přerozdělení hodnot vzniklých konfiskacemi movitého i nemovitého majetku nedůvěryhodných vlastníků. A nešlo jen o 27 českých pánů, rytířů či příslušníků měšťanského stavu, kteří zaplatili za odboj proti císaři vlastním životem, ale i o jejich sympatizanty, kteří se stali objektem konfiskací na základě byť i anonymních udání. Je logické, že nastalá situace vnesla do dosavadních berních praktik řadu nejasností.

